

УДК 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2020.4.28>

Василь Володимирович Корнієнко,

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра криміналістики,
судової експертології та домедичної підготовки (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-7682-1281>,

e-mail: kornvas@gmail.com

ОБСТАНОВКА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ У БАНКІВСЬКІЙ СФЕРІ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Проведено криміналістичний аналіз впливу зовнішніх умов на механізм учинення економічних злочинів у банківській сфері. Зокрема, детально розглянуто нормативно-правовий фактор обстановки вчинення злочинів, який впливає на вибір способу здійснення зловживань, приховання слідів протиправної діяльності та особливості проведення розслідування і призначення різного роду експертиз. Зроблено висновок, що прогалини або недоліки в законодавстві, що регулює банківську сферу та регламентує роботу правоохоронних, контролюючих органів і експертних служб, уміло використовуються посадовими особами комерційних банків та підрозділів Національного банку України.

Ключові слова: нормативно-правове регулювання банківської системи, криміналістичне забезпечення, умови та обстановка вчинення злочинів, економічні злочини в банківській сфері.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

За останні кілька років в Україні значно скоротилася кількість банківських установ. Аналітичні звіти Національного банку України вказують на велику кількість фінансових закладів, які визнані неплатоспроможними внаслідок неефективного менеджменту керівництва та впливу економічних факторів¹. Правоохоронні ж органи вбачають серед іншого й криміногенний вплив, який руйнує банки зсередини. Зокрема, Фондом гарантування вкладів фізичних осіб за останні роки було направлено до правоохоронних органів близько 5 тисяч матеріалів-звернень за виявленими фактами розкрадань коштів шляхом зловживання посадовим становищем та фінансових шахрайств із боку посадових осіб комерційних установ та банків на

¹ Реорганізація, припинення та ліквідація // Національний банк України : офіц. сайт. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=75535&cat_id=17823466 (дата звернення: 15.12.2020).

суму збитків 400 млрд гривень. Проте до суду направлено лише 1 % цих справ, а обвинувальні вирокі станом на кінець 2018 р. винесено лише у 12-ти справах¹.

Кількість цього виду економічних злочинів має тенденцію до зростання. Слабкий контроль за діяльністю банків дозволяє зловмисникам розглядати фінансові установи як сферу для вчинення масштабних незаконних обороток, проводити легалізацію коштів, здобутих злочинним шляхом, з наступною їх конвертацією, які призводять до втрати платоспроможності. Банкрутство банку (доведення до банкрутства) може виступати способом маскуванню слідів злочинної діяльності.

Аналіз слідчо-судової практики вказує, що на механізм учинення економічних злочинів із використанням банківських операцій суттєвий вплив має відповідна обстановка, яка складається за тих чи інших умов. За загальним правилом, до неї відносять: час, місце вчинення злочину (об'єкт господарювання), вид фінансово-господарської операції, посаду і сферу компетенції винних осіб. Не менш важливим фактором обстановки вчинення злочинів є стан організаційно-правового забезпечення банківської діяльності. Ця обставина суттєво впливає на вибір зловмисниками способу дій у структурі технологій злочинного збагачення з використанням банків, приховання слідів злочинів і тактику дій щодо захисту в разі викриття зловживань.

Уважаємо, що криміналістичний аналіз організаційно-правового фактора має як практичне, так і теоретичне значення для вдосконалення комплексних методик розслідування економічних злочинів у банківській сфері.

Стан дослідження проблеми

Питання характеристики умов та обставин учинення злочинів розглянуті вченими кримінально-правового циклу досить ґрунтовно. Традиційно під обстановкою вчинення злочину розуміють певну сукупність умов і факторів об'єктивного характеру, що складаються до, в момент і після вчинення злочину. Як зазначає професор Г. А. Матусовський, до обстановки вчинення економічних злочинів належать: процес виконання господарських, фінансових, технологічних та інших операцій, що можуть використовуватися винними; обсяги таких операцій і стан контролю за їх виконанням тощо [1, с. 81]. Умови та обставини вчинення злочинів у кредитно-фінансовій сфері розглядалися вченими переважно у структурі загального аналізу економічної злочинності без урахування особливостей банківської

¹ Моисеенко А. Меньше процента. Почему не раскрываются преступления в банковской сфере // Экономическая правда : сайт. 06.11.2018. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2018/11/6/642267/> (дата звернення: 15.12.1020).

діяльності. Окремі вчені розглядали ці питання дещо фрагментарно (А. Ф. Волобуєв, В. П. Корж, Р. С. Сатуєв, Р. А. Степанюк та ін. [2; 3; 4]) або за окремими видами банківських операцій (В. М. Попович, С. С. Чернявський, В. П. Головіна [5; 6; 7] та ін.).

Мета і завдання дослідження

Метою статті є провести комплексне переосмислення впливу нормативно-правового фактора у структурі обстановки вчинення злочинів з урахуванням сучасного стану законодавства.

З огляду на вищенаведене, завданням дослідження є аналіз стану законодавчого забезпечення кредитно-банківської сфери, пошук факторів, які впливають на вибір зловмисниками способу протиправних дій та інших прогалин нормативно-правового характеру, котрі перешкоджають успішній протидії злочинності в зазначеній сфері.

Наукова новизна дослідження

Убачаємо, що порушені в цій статті питання та їх вирішення є певною науковою новизною, а саме слугуватимуть поштовхом до вдосконалення комплексних методик розслідування економічних злочинів у банківській сфері.

Виклад основного матеріалу

Надаючи характеристику банківської системи як обстановки вчинення в ній злочинів, хотілося б коротко зупинитися на історії виникнення та розвитку банківської справи. Банк (від франц. *banque* або італ. *banco* – лава, конторка) у широкому розумінні – це фінансово-кредитна установа, яка залучає вільні кошти та надає кредити, є посередником у взаємних платежах і розрахунках між підприємствами, установами або громадянами, здійснює касове обслуговування клієнтів, а також займається емісією грошей і цінних паперів (Національний банк України – НБУ), операціями із золотом, іноземною валютою та виконує інші функції. Відомо, що банківські установи – один із найдавніших економічних винаходів людства. За даними окремих учених, перші банки з'явилися в XI столітті в Італії [8]. Інші дослідники вважають, що виникнення банківської справи бере свій початок ще у Давньому Вавилоні, за часів правління О. Македонського [9]. Останні знайшли докази того, що східні купці у розрахунках між собою використовували дещо схоже на сучасні векселі і чеки, які є суто банківськими платіжними інструментами. А от єдину позицію більшість дослідників мають у тому, що зловживання у сфері банківської діяльності з'явилися одразу ж із початком існування самих банків.

Особливістю розвитку банківської системи було те, що до початку 90-их років XIX ст. не було спеціального законодавства, яке б регламентувало діяльність банківських закладів. Це надавало змогу їм працівникам, наприклад, брати участь у біржових спекуляціях за рахунок

внесків клієнтів, залучати кошти населення за допомогою введення в оману щодо майбутніх доходів. У травні 1889 р. з метою врегулювання правовідносин у сфері кредитно-банківської діяльності вперше на розгляд Державної ради було внесено законопроект «Про банкірські заклади». У ньому було запропоновано чітко визначити регламентацію діяльності фінансових установ. У своєму дослідженні В. І. Бовикін вказує, що у законопроекті були окреслені основні напрямки діяльності банківських установ, компетенція банківського персоналу та їх відповідальність. Банківська система складалася з державних і комерційних (місцевих) банків [9, с. 98–110]. Уважається, що цей закон заклав підґрунтя для побудови сучасної банківської системи України.

Разом із тим контролювати банкірські заклади на достатньому рівні в той час не вдавалося. Тривалий період часу доводилося зіштовхуватися з фактами зловживань у сфері кредитування, вексельного обігу (підробкою веселів), а також зі зловживаннями, що обумовлені суміщенням державної служби з участю в приватних компаніях. Зазначалося, що останній обставині сприяла політика уряду, який вважав, що для більш швидкого розвитку державного сектору економіки необхідно, щоб до складу керівників входили грамотні й знайомі з приватною фінансовою діяльністю особи [9, с. 147]. Тому заохочувалася участь фінансових фахівців, які керують акціонерними компаніями й перебувають на державній службі. Різного роду жорсткі обмеження в діяльності акціонерних компаній та можливість домогтися для себе різних пільг із боку держави спонукали сумісників на корупційні вчинки, тобто використання посадового становища всупереч інтересам служби.

Слабкий контроль за фінансовою діяльністю приватних банкірських контор також призводив до їх фіктивних банкрутств. Так, у 1912 р. відбулося два банкрутства, які викликали гучний суспільний резонанс. Уважалося, що деякі банкірські заклади відкриваються виключно з метою протиправного збагачення за рахунок клієнтів. С. С. Остроумов зазначає, що сприятливою умовою для зловживань у кредитно-банківській системі того періоду була неефективність системи санкцій за порушення правил, – «адміністративні штрафи були настільки дрібними, що банкіри їх охоче платили й продовжували порушувати закон» [10, с. 33–37].

Як відомо, кримінальної відповідальності за більшість посадових зловживань передбачено не було, тому розслідування цих фактів у банківській сфері не відбувалося. Справа в тому, що у другій половині XIX ст., до жовтня 1917 р., до складу кримінального права входили Укладення про покарання кримінальні і виправні (у ред. 1866 і 1885 рр.) та Статут про покарання, що накладаються мировими суддями (1864 р.), які не містили спеціальних норм відповідальності за

шахрайства та зловживання. Згідно з дослідженнями Б. В. Волженкіна, прийнятий у 1903 р. проект Кримінального укладення включав норми, що детально регламентували відповідальність за різні правопорушення економічного характеру [11, с. 7]. Проте ці норми не набули чинності, тому що проект так і не був повністю введений у дію. Припускаємо, що хтось був дуже зацікавлений у такому стані справ.

Однак із розвитком капіталістичних відносин наприкінці XIX і на початку XX ст. у кримінальному законодавстві з'явилися норми, які передбачали покарання за зловживання та інші злочини у сфері економічних (у тому числі фінансових) відносин. Передбачалася відповідальність за відкриття приватного банку без дозволу уряду або без дотримання встановлених законом правил (ст. 1152 Укладення про покарання 1866 р.), за фальсифікацію при позиці з державних або суспільних і приватних кредитних установ (ст. 1151). У цьому ж розділі розглядалися питання відповідальності за підробку квитків державних кредитних установ (ст. 1149), приватних банків (ст. 1150), фальсифікації та інші зловживання з вексями (ст. 1160) [11, с. 9]. За зловживання в банківській сфері несли однаково відповідальність посадовці як державних кредитних закладів, так і приватних банків, а саме: за фальсифікації і невірність у збереженні увіреного їм майна, підкуп, хабарі та здирництво (ст. 1154), за неправомірні і зловмисні дії при видачі позик або здійснення внесків із збитком для тієї установи, в якій вони служать (ст. 1155). До того ж посадовими особами розуміли всіх осіб, які займали посади у громадських і приватних банках і які завідували ввіреним банку майном, займалися обліком та звітністю, розпоряджалися коштами тощо. Кримінальні розслідування зловживань посадових осіб у приватних та акціонерних банках порушувалися на загальній підставі незалежно від заяв або ухвал загальних зборів цих товариств.

Окремою статтею передбачалася відповідальність посадових осіб банків за порушення банківської таємниці (ст. 1157). Зрозуміло, що таємниця вкладів, інформації про клієнтів уже на той час була запорукою довіри до банківських установ та надійно захищалася державою.

У вказаний період серед основних заходів, що також проводилися державою з метою вдосконалення контролю за кредитними інститутами, була реформа, яка перетворила Державний банк у найважливіший орган контролю над грошовими операціями. У Міністерства фінансів з'явилася можливість призначати ревізії для перевірки діяльності приватних фінансових установ. Є відомості, що в результаті проведеної ревізійної перевірки в одному з комерційних банків м. Київ було викрито злочинну діяльність його працівників, а саме заступника керівника банку та старшого касира. Вони підробляли банківські документи, переводили гроші вкладників на окремі рахунки з наступним зняттям їх готівкою [12, с. 22].

Законодавство радянської епохи першої половини ХХ ст. не містило спеціальних норм, спрямованих на боротьбу зі злочинністю у банківській сфері. Можливо, це викликано тим, що банківська система минулого сторіччя ґрунтувалася на монопольному становищі Держбанку СРСР. Останній був своєрідною заповідною зоною фінансової системи, куди не могли проникнути різного роду шахраї. Тим більше, радянська економіка командно-адміністративного типу не створювала сприятливих умов для поширення зловживань у банківській сфері. Згідно з проведеними дослідженнями, кредитно-банківська злочинність у СРСР, за винятком пограбувань ощадкас та інкасаторів, практично не висвітлювалась.

Відомо, що на початку 90-х рр. минулого століття бюджетна система СРСР поглинула основну частину активів Держбанку (власні кошти та вклади населення), що призвело до банкрутства державної кредитної системи. Національна банківська система почала створюватися в Україні з 1991 р. Її структура представлена дворівневою системою: Національний банк України (центральний банк) та мережа комерційних банків. Останні в Україні належать до особливої категорії ділових підприємств, що одержали назву комерційно-фінансових посередників. Узагалі термін «комерційні» (англійською *commerce* – торгівля) банки отримали в період свого історичного становлення, коли займалися кредитуванням і торговими операціями з обслуговування купців.

За роки незалежності України було прийнято низку нормативних актів, покликаних визначити організаційно-правове становище банківської системи в умовах ринково-комерційних відносин. Сьогодні порядок здійснення банківської діяльності в Україні визначено статтями 99, 100 Конституції України, Цивільним кодексом України та законами України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р. та «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р. Внутрішньоорганізаційні питання діяльності комерційних банків регламентуються також постановами, інструкціями та положеннями Національного банку України. Але зазначимо, що нормативне врегулювання питань банківської справи в Україні відбувалося поступово, не всі аспекти одразу знаходили своє юридичне врегулювання та закріплення. Ця обставина мала криміногенний вплив на сферу банківської діяльності.

Кризові явища в економіці України (1999 та 2008 років) на макrorівні не могли не відбитися на діяльності окремих комерційних банків. Спад виробництва, нестабільність і криміналізація економіки, численні фінансові шахрайства та зловживання доводили деякі, навіть великі, банки до банкрутства (АКБ «Україна», «Слов'янський»). У мотивації поведінки багатьох керівників комерційних банків того періоду були присутні корисливий інтерес до миттєвого прибутку,

небажання брати до уваги довгострокові кредитні проекти. Мало хто вірив у найближчу стабільність фінансової системи держави. Корислива складова у діяльності посадових осіб банківських установ за умов нестабільності та недостатньої неврегульованості спонукала останніх на вчинення економічних злочинів у складі організованих груп. З'являлися нові способи та цілі технології злочинного збагачення з використанням можливостей банківської системи: участь банківських установ у діяльності з ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів; неврахований з боку НБУ переказ грошових коштів за кордон в «офшорні» зони; легалізація капіталу, здохотого злочинним шляхом, та інші.

Зазначимо, що представники керівної ланки банківської сфери мають дуже високий рівень освіченості. Наші дослідження доводять, що вони швидко реагують на зміни та прогалини в законодавстві, створюють нові, раніше не відомі схеми злочинного збагачення, де кожен крок інтелектуально прорахований. Можливість сховати сліди злочинів у великій кількості фінансово-розрахункових документів дозволяє уникнути відповідальності та створює сприятливе середовище для довготривалих зловживань.

За останні роки нормативно-правова база вдосконалювалася, запобігаючи поширенню фінансової злочинності. Кримінальний кодекс України доповнено низкою статей про посадові злочини у сфері господарської діяльності, захисту інформації, комп'ютерних систем та програмного устаткування; створено Державну службу фінансового моніторингу із протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, удосконалювалися методики проведення криміналістичних та судово-економічних експертиз господарської діяльності. Це позитивно позначилося на загальній кримінальній статистиці, знижуючи рівень протиправних посягань. Разом із тим злочинна поведінка якісно видозмінювалась. Поширення набувають так звані «конвертаційні» центри, через які «прокачуються» величезні суми неврахованих капіталів сумнівного походження. Фактично більшість таких злочинів у банківській сфері залишалася поза увагою офіційної статистики.

Причиною вищезазначеного стану справ знову ж таки виступає нормативно-правовий фактор. Окремі положення законів України практично не діють, їх виконавці потопають у «бюрократичному морі» паперів і погоджень. Це значно знижує ефективність вчасного реагування з боку правоохоронних органів, що надає достатньо часу для проведення незаконних фінансових обороток та приховання слідів злочинної діяльності. Корисливим злочинним діям осіб, головним чином, сприяють, з одного боку, умови слабого контролю за порядком діяльності банків, а з іншого, – можливість прикриття зловживань завдяки існуванню інституту банківської таємниці. Тому злочинці

вміло використовують вже об'єктивно сформовані для них сприятливі умови вчинення злочинів [13, с. 99].

Про умови вчинення зловживань з боку посадових осіб наглядових органів НБУ свідчить ось що. Як уважають 87 % опитаних нами фахівців банківської сфери, жодний потужний «конвертаційний» центр не може існувати без «прикриття» посадовими особами з валютного управління обласних підрозділів НБУ. Саме такий підрозділ має повноваження на видачу валютних ліцензій та контроль за переміщенням грошей по рахунках «Лоро» за кордон. За умов корупційної складової зв'язок «комерційний банк – НБУ» настільки міцний, що унеможливає витік будь-якої інформації, яка зацікавить правоохоронні органи. Уважаємо, що наразі дуже актуальними є криміналістичні дослідження щодо аналізу доказової бази технологій злочинного збагачення за участю посадових осіб комерційних банків та НБУ. У цьому випадку аналіз різних слідчих ситуацій краще проводити за участю експертів та обізнаних із банківською справою осіб.

Сьогодні фінансова система України перебуває у стані змін та перетворень. Окремі великі банки націоналізовано, велику кількість середніх та малих – виключено з реєстру за різних підстав. За останні роки близько 75 % банків (від загальної чисельності банків, які діяли протягом 2000–2015 рр.) в Україну визнані неплатоспроможними та припинили свою діяльність за рішенням суду або НБУ. З одного боку, можна стверджувати про те, що фінансовий ринок в Україні не відчував потреби у колишній кількості банків, тому їх скорочення нібито відбулося з природних причин. Але, з іншого боку, майже у кожному другому банку, який визнано банкрутом, було виявлено численні недоліки в роботі керівництва, які мають кримінальний характер. Йдеться про службове підроблення, посадові зловживання, неврахований витік коштів на рахунки фіктивних фірм із наступним знищенням слідів злочинної діяльності. До речі, доведення до банкрутства комерційного банку також може виступати способом приховання слідів злочинів у структурі технологій злочинного збагачення.

Висновки

Досліджуючи шлях розвитку банківської системи, зокрема за часів незалежності України, можна стверджувати, що злочинні порушення в ній на кожному з етапів становлення мають багато схожого. Інструментарій вчинення злочинів детермінований тими умовами, в яких функціонує банк. Окремі способи та схеми вчинення економічних злочинів у банківській сфері мають класичний «вигляд», інші – вигадуються у зв'язку з можливостями економічного й технічного розвитку, а також законодавчого забезпечення. Очевидно, що нормативно-правовий фактор в обстановці вчинення економічних злочинів у банківській сфері та їх розслідування є суттєвим елементом криміналістичної характеристики.

Уважаємо, що в цьому випадку важливим є подальший розвиток вчення про криміналістичне прогнозування в умовах нестабільності процесів в економіці та за окремими її сегментами, слабого контролю за проведенням та обліком банківських операцій (кредитування, валютного регулювання) тощо.

Не менш важливим є розвиток напрямків взаємодії правоохоронних органів у боротьбі з економічною злочинністю з підрозділами Національного банку, органами Державної фіскальної служби та Державної служби фінансового моніторингу. Положення про таку співпрацю нормативно закріплені та діють, але деякі потребують перегляду у зв'язку з реформами центральних органів влади.

Список бібліографічних посилань: **1.** Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков : Консум, 1999. 480 с. **2.** Волобуєв А. Ф. Криміналістична характеристика злочинів у сфері кредитних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 7. С. 82–85. **3.** Сатуєв Р. С., Шраєр Д. А., Яськова Н. Ю. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. М. : Центр экономики и маркетинга, 2000. 272 с. **4.** Степанюк Р. А. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : монографія / за ред. А. Ф. Волобуєва. Харків : НікаНова, 2012. 382 с. **5.** Попович В. М. Правові основи банківської справи та її захист від злочинних посягань: настольна книга з питань банківської та підприємницької економічної безпеки. Київ : Дія-плюс, 1995. 325 с. **6.** Чернявський С. С. Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 34 с. **7.** Головіна В. П. Основи методики розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 19 с. **8.** Мороз А. М., Пуховкіна М. Ф., Савлук М. І. Центральний банк та грошово-кредитна політика / за ред. А. М. Мороза. Київ : Вид-во КНЕУ, 2005. 556 с. **9.** Бовькин В. И. Формирование финансового капитала в России (1880–1908 гг.). М. : Наука, 1967. 287 с. **10.** Остроумов С. С. Преступность и её причины в дореволюционной России. М. : Норма-Инфра, 2001. 298 с. **11.** Волженкин Б. В. Преступления в сфере экономической деятельности. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. 641 с. **12.** Кальницкий М. Кредитная история. *Контракты*. 2006. № 12. С. 20–23. **13.** Корнієнко В. В. Криміналістична характеристика особи злочинця та злочинних груп у сфері банківської діяльності. *Право і Безпека*. 2015. № 2 (57). С. 98–102.

Надійшла до редколегії 18.12.2020

Korniienko V. V. Circumstances for Committing Crimes in the Banking Sector: Normative and Legal Aspect

The historical way of the development of banking business and the state of its legislative provision, which had an impact on criminal behavior in this area, has been studied. It has been noticed that the responsible officials of banking institutions, due to their high level of education, skillfully used gaps or contradictions in the legislation for the useful purposes of illegal enrichment. They quickly adapt to amendments in normative and legal regulation and invent new schemes of criminal technology.

The key factors in the situation of committing crimes in the presented area are: search for opportunities for criminal enrichment by using existing powers; conspiracy of officials of commercial banks with representatives of supervisory agencies (curators from some units of the National Bank of Ukraine) in order to cover up criminal activity; development of a plan of financial fraud with representatives of commercial organizations in order to steal the entrusted funds and their further legalization. Typically, such criminal “associations” try to have long-term relationships under the guise of corrupt relations with supervisors and banking secrecy in order to systematically generate illicit proceeds. In case of the risk of detecting criminal schemes, the banking institution may be brought to bankruptcy, which is used as the method to hide traces of criminal activity.

Analysis of the impact of regulatory factor in the context of committing economic crimes in the banking sector is a perspective and relevant area of further research. In this regard, the development of the doctrine of forensic forecasting in conditions of instability of processes in the economy in its individual segments (lending, currency regulation), weak control over the conduct and accounting of banking transactions, etc. is of great importance.

Equally important is the development of cooperation between law enforcement agencies involved in the fight against crime in the banking sector, with the units of the National Bank, the State Fiscal Service and financial monitoring; the improvement of the methodology of conducting certain types of examinations, etc. Provisions for such cooperation are enshrined in law and are in force, but some need to be revised in the light of central government reforms.

Key words: normative and legal regulation of banking system; forensic provision; conditions and circumstances for committing crimes; economic crimes within banking sector.

